

СЕКЦІЯ 1

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ГРУПИ РИЗИКУ НА ПРОДОВОЛЬЧИХ РИНКАХ ХАРКОВА: МІЖ ЗВИЧКАМИ ТА COVID-19

RISK GROUPS AT KHARKIV FOOD MARKETS: INTER HABITS AND COVID-19

Стаття розвиває вже підняту автором у минулих випусках тему і будується на перетині двох дослідницьких напрямів: «вічне» питання продовольчої безпеки в контексті децю забутої проблеми пандемії COVID-19. При цьому емпіричний та фактологічний центр роботи позначається на двох групах ризику (і з погляду пандемії, і з погляду продовольчої безпеки): (1) соціально-демографічна, тобто люди найстарших вікових категорій (60 років та більше), і (2) соціально-економічна, тобто сім'ї з матеріальним станом нижче середнього. Розглядаючи продовольчу безпеку на низовому рівні в аспекті регулярності і стабільності доступу до продуктів харчування, у статті аналізуються споживчі звички груп ризику (на прикладі результатів авторського дослідження (face-to-face інтерв'ю з відвідувачами 9 продовольчих ринків Харкова, N=1260), проведеного у червні-липні 2021 р.). Тим самим стаття слугує втіленню FUSILLI (the Fostering the Urban Food System Transformation through Innovative Living Labs Implementation) у рамках грантового договору № 101000717 (HORIZON2020). Окрім того, результати дослідження є частиною НДР № 0121U109814 «Соціолого-математичне моделювання ефективності управління соціально-епідемічними процесами для забезпечення національної безпеки України». Вихідною точкою розбору стає порівняльний аналіз звичок купувати різні категорії продовольчих товарів саме на ринку серед представників трьох підвбірок – відвідувачів ринків узагалі, а також двох зазначених вище груп ризику. Продовжується розбір проблеми кореляційним аналізом тих самих змінних, що дає можливість більш наглядно продемонструвати «силу та характер звички». Завершується розбір факторним аналізом, за допомогою якого представляється умовна ієрархія категорій продуктів із погляду принципності покупки їх саме на ринках групами ризику. На основі цих даних робляться висновки щодо можливих траєкторій розвитку ризикової ситуації у разі погіршення пандемічної ситуації та реактуалізації потреби в тотальних карантинних заходах.

Ключові слова: COVID-19, продовольча безпека, групи ризику, споживчі практики, продовольчі ринки, споживчий кошик.

The article develops a topic already raised by the author in previous issues and is built on the intersection of two research directions: the "eternal" issue of food security in the context of the somewhat forgotten problem of the COVID-19 pandemic. At the same time, the empirical and factual focus of the work is on two risk groups (both from the point of view of the pandemic and from the point of view of food security): (1) socio-demographic, that is, people of the oldest age categories (60 years and older), and (2) socio-economic, i. e. families with below-average financial status.

Considering food security at the grassroots level in terms of regularity and stability of access to food, the article analyzes the consumption habits of risk groups (on the example of the results of the author's research (face-to-face interviews with visitors to 9 food markets in Kharkiv, N=1260), held in June-July 2021). Thus, the article serves to implement FUSILLI (the Fostering the Urban Food System Transformation through Innovative Living Labs Implementation) within the framework of grant agreement No. 101000717 (HORIZON2020). In addition, the results of the study are part of the NDR No. 0121U109814 "Sociological and mathematical modeling of the effectiveness of management of social and epidemic processes to ensure the national security of Ukraine".

The starting point of the analysis is a comparative analysis of the habits of buying different categories of food products at the market among representatives of three sub-samples – market visitors in general, as well as the two risk groups mentioned above. The analysis of the problem continues with a correlation analysis of the same variables, which makes it possible to more clearly demonstrate the "strength and nature of the habit". The analysis ends with a factor analysis, which presents a conditional hierarchy of product categories from the point of view of the principle of buying them on the markets by risk groups. On the basis of these data, conclusions are made regarding the possible trajectories of the development of the risk situation in the event of worsening of the pandemic situation and the re-actualization of the need for total quarantine measures.

Key words: COVID-19, food security, risk groups, consumer practices, food markets, consumer basket.

УДК 316.473:615.38
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.1>

Бойко Д.М.

к. соціол. н., старший викладач кафедри політичної соціології Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

На тлі повномасштабного воєнного протистояння, яке зараз переживає Україна, інші загрози безпеці населення логічно відходять на другий план – як у медійно-дискурсивному, так і державно-інституційному

сенсі. Проте ми вважаємо за необхідне в черговий раз наголосити на актуальності проблематики, пов'язаної з пандемією COVID-19: так, станом на осінь 2022 р. «загалом по країні відбувається зростання

кількості випадків коронавірусної хвороби» [1]. І хоча чиновники МОЗ зазначають, що рівень госпіталізації є контрольованим, хвилеподібного заповнення стаціонарів не спостерігається, а в наявності на місцях є всі необхідні вакцини, ігнорувати потенційне погіршення ситуації ми не маємо права. При цьому, як зазначив заступник міністра, «в Україні не вводитимуть локдаун у зв'язку з поширенням коронавірусної інфекції COVID-19, але ймовірні інші карантинні заходи й обмеження залежно від епідемічної ситуації у регіонах» [2]. Окремо йдеться про введення карантинних обмежень для конкретних груп населення – професійних та вікових [3]. Тим не менше вже під кінець 2022 р. Кабінет Міністрів продовжив карантин із метою запобігання поширенню COVID-19 до 30 квітня 2023 р. [4].

Дана стаття є логічним продовженням нашої попередньої статті [5], присвяченої описанню (якоюсь мірою – моделюванню) впливу карантинних заходів, пов'язаних із пандемією COVID-19, на споживчі практики відвідувачів продовольчих ринків Харкова; передбачається, що вимушена зміна частоти та інтенсивності таких споживчих практик може негативно вплинути на продовольчу безпеку населення, особливо це стосується безпосередньо груп ризику.

Теоретико-методологічна база дослідження. Оскільки дослідження носить науково-прикладний характер, його основний теоретико-методологічний ракурс можна описати за допомогою актуальних декларативно-правових і дипломатичних рішень: перш за все йдеться про Спільну заяву СОТ стосовно забезпечення відкритої та передбачуваної торгівлі сільськогосподарською та харчовою продукцією під час пандемії COVID-19, яка, поміж іншого, включає основні заходи задля гарантування стійкого розвитку в глобальній торгівлі та підтримання продовольчої безпеки на міжнародному рівні, що, зокрема, передбачають:

- відкритість та нерозривність ланцюгів постачання;
- прозорість, пропорційність та передбачуваність у разі запровадження торговельних заходів у відповідь на масове поширення коронавірусної інфекції;
- запобігання створенню необґрунтованих торговельних бар'єрів [6; 7].

На тлі загострення воєнного протистояння державна програма, розроблена для стимулювання економіки для подолання наслідків COVID-19 (що передбачала впровадження комплексної системи нових можливостей стабілізації, сталого економічного розвитку України, підвищення рівня зайнятості населення шляхом збереження існу-

ючих та стимулюванням створення нових високопродуктивних робочих місць [7; 8]), вимагає перегляду з урахуванням нових умов. Очевидно, що це завдання є невід'ємним у форматі окремої статті, проте є одним із найбільш зрозумілих науково-практичних горизонтів для розроблення даної тематики.

Тим не менше для цієї роботи вибрано доволі вузьку та конкретну проблему, для розроблення якої ключовим складником теоретико-методологічної бази має міждисциплінарна концепція, побудована у фарватері «Римської декларації зі світової продовольчої безпеки» (1996) [9]; для даної роботи актуалізується теза Декларації про те, що торгівля (як у загальносвітовій, так і локально-повсякденній перспективі) є ключовим елементом досягнення продовольчої безпеки; а для окремих груп населення і для окремих груп товарів саме продовольчі ринки є основним топосом реалізації продовольчих товарів на низовому рівні. Сама можливість доступу до продовольчих товарів стає точкою біфуркації загальної системи продовольчої безпеки, при цьому саме за цим рівнем криза, викликана COVID-19, вдарилася найбільшою мірою [10], це стосується і економічного спаду, і зниження доходів, і зростання безробіття в аграрному секторі, з одного боку, та карантинних обмежень, тимчасового або постійного закриття торгових точок – з іншого. І якщо компенсаційні механізми великих продовольчих корпорацій та торговельних мереж давали змогу «втримати удар», то для малого та середнього бізнесу, що становить основу пропозиції на «класичних» продовольчих ринках, стали більш масштабними. Своєю чергою, це негативно вплинуло на споживача – відвідувачів ринків, серед яких традиційно сильно представлені ті групи населення, що нами визначаються як групи ризику. Ми виділяли дві групи ризику за двома окремими критеріями: (1) віковою ознакою, тобто це люди віком 60 років та старше, ця група становить 25 % від вибіркової сукупності; (2) соціально-економічною ознакою, тобто це люди з матеріальним станом нижче середнього. Матеріальний стан вимірювався за 5-бальною шкалою самооцінки, до груп ризику відносилися ті респонденти, що вибрали варіанти «Грошей не вистачає навіть на найнеобхідніші продукти» та «Вистачає на купівлю найнеобхідніших продуктів», представників цієї групи – 27 % від вибірки.

Характерно, що обидві ці спільноти є групами ризику як із погляду пандемії COVID-19, так і з погляду концепції продовольчої безпеки. Тому очікуваним також є й те, що ці групи перетинаються більше

ніж на половину: 57 % людей із матеріальним станом нижче середнього є людьми віком 60 років та старше, а 53 % людей похилого віку знаходяться в матеріальному стані нижче середнього.

Емпіричну базу обох статей становить авторське дослідження, проведене у співпраці з маркетинговим агентством SVET та Асоціацією ринків та підприємств торгівлі в Харківській області у червні-липні 2021 р. Основним методом збору соціологічної інформації були face-to-face інтерв'ю з відвідувачами 9 продовольчих ринків Харкова (N=1260 респондентів; вибірка – гніздова, двоступенева, з випадковим відбором на останньому ступені). Результати дослідження інтерпретуються в контексті НДР № 0121U109814 «Соціолого-математичне моделювання ефективності управління соціально-епідемічними процесами для забезпечення національної безпеки України». Стаття слугує втіленню FUSILLI (the Fostering the Urban Food System Transformation through Innovative Living Labs Implementation) у рамках грантового договору № 101000717 (HORIZON2020).

Результати дослідження. До фокусу нашої дослідницької уваги потрапили різні категорії продовольчих товарів, які купують мешканці Харкова: респондентам пропонувався перелік категорій, по кожній з яких вони визначалися, де частіше купують їх – на ринку або на інших торговельних майданчиках (супермаркетах, магазинах «біля дому», Інтернет-магазинах тощо); також респонденти могли позначити те, що вони не купують ці категорії товарів, і відсотки наведено з урахуванням можливості такої відповіді.

Для зручності виведемо лише показники відповідей щодо ринку, сформувавши своєрідний рейтинг категорій продовольчих товарів для купівлі на ринку; водночас пропонуємо співставити цей рейтинг у трьох вибірках: загальній (усі відвідувачі ринку) та двох групах ризику (серед людей старше 60 років та серед людей із матеріальним станом нижче середнього).

Основний тренд очевидний: представники обох груп ризику помітно частіше віддають перевагу покупкам більшості категорій продовольчих товарів саме на ринках (і люди похилого віку, і люди з достатком нижче середнього на 12–15 % частіше віддають перевагу ринкам для купівлі майже всіх категорій товарів, аніж «середньостатистичні відвідувачі ринків»). Виняток становлять лише кондитерські вироби, які, навпаки, представники груп ризику на 8–14 % купують на ринку рідше (ця категорія взагалі серед цих груп користується

меншим попитом; окрім того, для покупки товарів цієї категорії вони дещо частіше, ніж інші, віддають перевагу магазинам біля дому).

Таблиця 1
Рейтинг категорій продовольчих товарів для купівлі на ринках Харкова у 2021 р.

Де Ви зазвичай купуєте?	Купують на ринку		
	% серед людей 60+	% серед людей із матеріальним станом нижче середнього	% до опитаних
Овочі та фрукти	86,6	82,4	73,6
Кондитерські вироби	65,5	59,8	73,6
М'ясо, риба, птиця	78,9	70,9	59,6
Молочні вироби	76,1	66,7	54,1
Ковбасні вироби	70,4	62,1	47,1
Бакалія (мука, крупи, макаронні вироби тощо)	70,8	64	45,3
Хліб	63,7	60,2	41,4
Заморожені продукти	40,1	34,1	28
Вода, напої	42,6	43,7	25,3
Алкогольні напої	14,4	19,5	12,2

Цей очевидний тренд наочно показує системність проблеми: групи ризику на рівні повсякденних практик, на рівні споживчих габітусів куди сильніше прив'язані саме ринків; і якщо для інших соціальних груп ринки є переважно нішевим торговельним простором – місцем для купівлі окремих категорій товарів, серед яких переважно (1) овочі та фрукти, (2) кондитерські товари, (3) м'ясо, риба, птиця і (4) молочні вироби (більше половини респондентів із загального масиву віддають перевагу купляти ці категорії на ринку), то для груп ризику цей список також доповнюється (5) ковбасними виробами, (6) бакалією та (7) хлібом.

Більш наглядно і точно цей зв'язок прослідковується за допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона:

Слабкий (дані не є достатньо рельєфними, тобто коефіцієнт не перевищує 0,31 за модулем), але статистично значущий зв'язок прослідковується за всіма категоріями товарів, що розглядаються. Частковий виняток становлять дві доволі специфічні категорії: заморожена продукція (що не пов'язані з приналежністю до групи ризику за матеріальним станом) та алкогольні напої (які не пов'язані з приналежністю до групи ризику за віком), тим не менше це ніяк не впливає на загальну картину.

При цьому найсильнішу прив'язаність для покупки на ринках групи ризику виказують щодо основи раціону – бакалії та хліба; для людей старше 60 років цей список також доповнюється ковбасними та молочними виробами.

Таблиця 2
Зв'язок між приналежністю до групи ризику та віддаванням переваги купівлі різних категорій продуктів на ринках Харкова у 2021 р.

Групи продовольчих товарів, що купуються на ринку	Коефіцієнт кореляції r-Пірсона (від -1 до 1)	
	% серед людей 60+	% серед людей із матеріальним станом нижче середнього
Бакалія (мука, крупи, макаронні вироби тощо)	0,31	0,22
Ковбасні вироби	0,28	0,17
Хліб	0,28	0,22
Молочні вироби	0,27	0,14
М'ясо, риба, птиця	0,24	0,13
Вода, напої	0,24	0,24
Овочі та фрукти	0,18	0,12
Заморожені продукти	0,17	<i>Хі-квадрат не знач.</i>
Алкогольні напої	<i>Хі-квадрат не знач.</i>	0,13
Кондитерські вироби	-0,21	-0,13

Саме питання ступеню прив'язаності груп ризику до звички купляти певні категорії продовольчих товарів саме на ринку потребує окремої уваги. Для цього пропонуємо використовувати результати факторного аналізу, представленого в табл. 3.

Результати є скоріше прогнозованими, але не без певних нюансів: перша і найбільша латентна змінна/фактор, який ми позначили як принципіві (для покупки на ринку групами ризику) категорії продуктів, включає у себе стандартний продовольчий кошик: м'ясо, рибу, молоко, ковбасу, бакалію, овочі та фрукти; ці категорії товарів становлять основу раціону, з одного боку, і зав'язані на звичці покупок на ринку групами ризику – з іншого. Очікувалося й те, що до цього переліку має додатися хліб, але він разом із кондитерськими виробами об'єднався у другий фактор – перехідних категорій, так ми позначили ті категорії продуктів, що групами ризику доволі часто беруться в інших місцях (перш за все в магазинах біля дому). Третій фактор становлять непринципові категорії товарів,

які хоча й дещо частіше купуються групами ризику на ринку, ніж загальним населенням, але все ж не становлять значної частини раціону: алкогольні та безалкогольні напої, вода, а також заморожені продукти.

Таблиця 3
Факторний аналіз звички купляти на ринках Харкова у 2021 р. категорії продовольчих товарів серед груп ризику

	Компоненти		
	принципові категорії продуктів	перехідні категорії продуктів	непринципові категорії продуктів
М'ясо, риба, птиця	0,875	–	–
Молочні вироби	0,852	–	–
Ковбасні вироби	0,798	–	–
Бакалія (мука, крупи, макаронні вироби тощо)	0,755	–	–
Овочі та фрукти	0,726	–	–
Хліб	–	0,557	–
Кондитерські вироби	–	0,544	–
Алкогольні напої	–	–	0,788
Вода, напої	–	–	0,718
Заморожені продукти	–	–	0,701

У таблиці виведені коефіцієнти >0,4
Факторний аналіз проведений методом головних компонентів із використанням обертання варімакс (зійшлося після 3 ітерацій)
Сума поясненої дисперсії=63,7 %
Міра адекватності вибірки КМО оцінена в 0,881
Критерій сферичності Бартлетта знач. на рівні 99 %

Висновки. Наголошуючи на тому, що за всіма категоріями товарів (окрім кондитерських виробів, які все ж можна вважати не головними) групи ризику за віком та матеріальним станом виказують певний рівень – не сильний, але значний – прив'язаності саме до продовольчих ринків як простору реалізації споживчих практик, можемо вчергове підкреслити те, що радикальні карантинні обмеження, до яких відноситься тотальне закриття ринків, фактично ставить під удар ті групи населення, що і так не є надійному положенні. І якщо для основної маси населення така політика призводитиме до косметичного видозмінення споживчих практик, переорієнтації вподобань за окре-

мими напрямками та категоріями, то для груп ризику за віком та матеріальним станом такий підхід вимагатиме від них повної зміни споживчої поведінки. Очевидно, що під час зважування двох потенційних ризиків – чергової серії масового зараження COVID-19 із погіршенням епі-/пандемічної картини (з відповідними ризиками стосовно здоров'я та життя) або вимушеної трансформації поведінки – куди більш серйозним здається перший. Проте другий фактично буде виступати чинником першого: будь-які звички та повсякденна рутинна за своєю структурою так і організовані, щоб чинити опір змінам; тому навіть за цілеспрямованої та послідовної політики з «м'якими» засобами та напівмірами звичка підштовхуватиме на ризик заразитися.

Цей конфуз посилюється і тим самоочевидним фактом, що після початку воєнних дій тематика пандемії та дискурс COVID-19 узагалі відійшли на задній план, що на тлі наглядної загрози відтіняє, приховує загрозу непомітну. Тому якщо не вводити тотальних обмежень, актуалізуватиметься потреба в тотальних (або, щонайменше, масштабних) інформаційно-просвітницьких заходах, що нагадають населенню взагалі та групам ризику зокрема про реальність «невидимої» загрози вірусу, який навіть на тлі воєнних дій залишається дуже небезпечним.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В Україні зростає кількість випадків коронавірусу – Ляшко. *ТСН*. 28.09.2022. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-ukrayini-zrostaye-kilkist-vipadkiv-koronavirusu-lyashko-2168170.html> (дата звернення: 23.12.2022).
2. МОЗ не планує вводити локдаун у зв'язку з COVID-19 в Україні, але можуть бути карантинні заходи в окремих регіонах – Кузін. *Gordonua.com*. 19.09.2022. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/society/moz-ne-planuje-vvoditi-lokdaun-u-zv-jazku-z-covid-19-v-ukrajini-ale-mozhut-buti-karantinni-zahodi-v-okremih-regionah-kuzin-1627046.html> (дата звернення: 23.12.2022).
3. Новая волна COVID. Столкнется ли Украина с прошлогодним сценарием и к чему готовится. *РБК-Україна*. 29.09.2022. URL: <https://coronavirus.rbc.ua/ukr/comment/nova-hvilya-covid-chi-zitknetsya-ukrayina-1664436173.html> (дата звернення: 23.12.2022).
4. В Україні продовжили карантин через COVID-19 до травня. *Укрінформ*. 23.12.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3639796-v-ukraini-prodovzili-karantin-cerez-covid19-do-travna.html> (дата звернення: 23.12.2022).
5. Бойко Д. М. Продовольча (не)безпека для груп ризику на ринках Харкова: фактор COVID-19. *Habitus*. 2022. № 39. С. 21–25. URL: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.3> (дата звернення: 23.12.2022).
6. Responding to the COVID-19 pandemic with open and predictable trade in agricultural and food products. URL: <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE> (дата звернення: 23.12.2022).
7. Сурілова О. О. Продовольча безпека в умовах пандемії. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2021. Т. 28. С. 117–123. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/15452> (дата звернення: 23.12.2022).
8. Про затвердження Державної програми стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню та поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020–2022 рр. : Постанова КМУ від 27.05.20 № 534. URL: <https://www.kmu.gov.ua> (дата звернення: 23.12.2022).
9. Rome Declaration on World Food Security. World Food Summit. 13–17 November 1996. Rome, Italy. URL: <https://www.fao.org/3/w3613e/w3613e00.htm> (дата звернення: 23.12.2022).
10. Влияние COVID-19 на продовольственную безопасность и питание: разработка эффективных политических мер по борьбе с пандемией голода и неполноценного питания. *Аналитическая записка ГЭВУ*; 3-е издание. 2021. 30 с. URL: <https://www.fao.org/3/ng808ru/ng808ru.pdf> (дата звернення: 23.12.2022).